

ЕКОЛОГІЯ В СУЧАСНІЙ НАУКОВІЙ ТИПОЛОГІЇ

Питання про класифікацію наукового знання є наскрізною проблемою для філософії науки на всіх етапах її розвитку. Змінюється конфігурація структури науки, виникають нові її “лідери”, помітно змінюється статус фундаментальних проблем сучасного природознавства. Саме на цьому ґрунті можна виявити роль певного різновиду знання в динаміці суспільства. Якщо говорити про сучасну типологію наукового знання, то, певно, найбільше збурення в її конфігурації відіграє екологія. Визначення особливостей означених збурень і є головною метою публікації.

Відомий філософський антрополог М.Шелер розвиває своєрідне вчення про знання у своїй праці “Філософський світогляд”, вирізняючи три його різновиди:

- сутнісне знання або освітнє знання;
- метафізичне знання, або знання заради спасіння;
- знання заради панування або заради досягнень.

Даючи характеристику кожному різновиду знань, М.Шелер визначає “вищі цілі становлення”, яким слугують ці знання [9, 41]. Освітнє (сутнісне) знання орієнтоване на розвиток конкретних наук та особистості. Метафізичне тяжіє до осмислення становлення світу й позачасового формування найвищої основи буття. Третій тип знання має на меті забезпечення практичного панування над світом і його перетворення для наших людських потреб і намірів – це позиція однобічного прагматизму, позитивної науки, знання заради панування і досягнення [9, 42].

Отже, знання заради досягнень і панування постає як засіб технічної влади над природою, суспільством і історією. “Це – знання спеціальних позитивних наук, на яких тримається вся наша західна цивілізація” [9, 5]. Його метою, за Шелером, є пошук “законів просторово-часових зв’язків явищ, які нас оточують, і які упорядковані в певні класи, – законів їх випадкового тут-і-тепер-так-буття”. Основним мотивом здобуття такого знання є не відчуття задоволення від пошуку законів, а бажання панувати над природою і суспільством [9, 6].

М.Шелер зауважує, що в ході історії великі цивілізації розвивали ці різновиди знання однобічно: Індія – метафізичне знання і вітально-духовну техніку володіння собою; Китай і Греція – освітнє знання; Захід, починаючи з XII ст., систематично розвивав знання заради досягнень, спрямоване на практичну зміну світу [9, 47]. Аналіз новітньої історії Заходу засвідчує дедалі більшу однобічність і систематичне культивування майже одного лише знання заради досягнень, котре “спрямоване на можливості практичної зміни світу у формі спеціальних позитивних наук, які практикують поділ праці. Освітнє знання і знання спасіння в пізній історії Заходу все більше і більше відходили на задній план” [9, 42].

Отже, з трьох різновидів знання, вирізнених М.Шелером, різні суспільства в ході своєї історії надавали перевагу лише якомусь одному різновиду. Зокрема, сучасна західна цивілізація культивувала переважно знання панування, яке спирається на позитивізм і прагматизм, науку і техніку, користь і потреби, оволодіння і перетворення природи.

Особливості сучасної цивілізації докладно характеризує В.С. Стьопін. Сучасну західну цивілізацію (за регіоном її виникнення) він називає техногенною, оскільки в її розвитку вирішальну роль відіграє постійний пошук і застосування нових технологій виробництва, соціального управління і соціальних комунікацій. Аналізуючи сучасну техногенну цивілізацію В.С. Стьопін вирізняє такі її цінності:

- розуміння людини як діяльної істоти, яка протистоїть природі та призначення якої полягає у перетворенні природи і підпорядкуванні її своїй владі;
- розуміння діяльності як креативного, перетворювального процесу, спрямованого на перетворення об'єктів навколишнього світу і підкорення їх людині;
- розуміння природи як неорганічного світу, який уявляється закономірно впорядкованим полем об'єктів, призначених бути матеріалами і ресурсами для людської діяльності;
  - активної суверенної особистості;
  - інновацій і прогресу;
  - влади і сили не лише як влади людини над людиною, а, насамперед, як влади над об'єктами;
  - пріоритетна цінність наукової раціональності [8].

Схожий поділ знання запропонували німецькі філософи Ю.Габермас та К.-О. Апель. Ю.Габермас обґрунтовує ідею про соціальний прогрес як розвиток пізнавальних здібностей індивіда. Тому процес формування знання узгоджується з певними інтересами, серед яких філософ вирізняє три основні: технічний, практичний і емансипаційний [7]. Технічний пізнавальний інтерес є характерним для природознавства і технічних наук. Він починається зі спільної трудової діяльності людей з метою оволодіння навколишнім природним середовищем і, як наслідок, – використання його для задоволення своїх потреб. Технічний інтерес, згідно з Ю.Габермасом, збільшує сферу контролю над природними процесами і можливість людей змінювати світ у процесі своєї діяльності.

Практичне знання, орієнтоване на пошуки взаєморозуміння, містить у собі знання про міжсуб'єктивні стосунки, способи інтерпретації людських мотивів. Втіленням практичного знання, згідно з Ю.Габермасом, є комунікація – сфера взаємних очікувань, інтерсуб'єктивного розуміння, обов'язків і прав, інтересу до осмисленого взаєморозуміння.

Критичне знання пов'язується з емансипаційним інтересом, який відображає прагнення людини до звільнення від усіляких форм відчуження і пригноблення, які виникають у зв'язку з перенесенням технічних засобів і методів у сферу взаємин суб'єктів діяльності. У критичному знанні разом із суспільними нормами відіграють провідну роль політичні, економічні, філософські й релігійні концепції. Таким чином, навколо трудової діяльності людей формується “технічне знання”, комунікація суб'єктів зумовлює становлення і розвиток “практичного знання”, а суб'єктивна структура соціуму, що формується навколо самоідентичності людини, є джерелом третього – “критичного знання”.

К.-О. Апель вирізняє три різновиди інтересу пізнання: технічний, герменевтичний, емансипаційний.

Технічний інтерес, властивий природничим наукам і спрямований на пізнання і оволодіння природи, відповідає на питання: “Чому відбулася дана подія?” і спирається на причинні методи пояснення.

Герменевтичний інтерес, властивий гуманітарним наукам, відповідає на питання: “Чому хтось зробив дану дію?”, використовує методи розуміння та керується установкою на “досягнення угоди”. Він пов'язаний з потребою взаєморозуміння і сумісної практики людей.

Інтерес до “емансипації” характерний для суспільних наук; він спрямований на вивчення і перетворення “другої природи” (суспільства), поєднує пояснючі і розуміючі методи і реалізується у вигляді критики ідеології [1].

Наукове знання є пріоритетним у сучасній західній системі людського знання і впливає на всі інші його форми. Звідси – успіх перетворювальної діяльності, яка сприяє позитивним для людини наслідкам і соціальному прогресу. Оскільки наука надає нам ці можливості, вона постає як домінуюча цінність. Але, пише М.Шелер, “позитивна наука ніколи не може пояснити і зробити зрозумілою ні справжню сутність, ні наявне буття чогось, що має справжню сутність”. Позитивна наука орієнтується на працю і досягнення й

починає своє питання “чому” не з подиву, а з потреби [9, 44]. За М.Шелером, успіх позитивних наук саме і залежить від суворого виключення сутнісних питань на зразок: “Що є світ? Що становить сутність рослини, тварини, людини?” [9, 7–10]. Техногенна цивілізація дала людству безліч досягнень, але саме вона привела його до глобальних криз. Тому цілком слушною є ієрархія різновидів знання, вирізнених М.Шелером, яку він починає від знання заради панування, далі йде до сутнісного знання й потім підноситься до метафізичного.

Важливим положенням згаданої класифікації знань за М.Шелером є те, що “жоден із трьох різновидів знання не існує лише для самого себе” [9, 5] і не може замінити чи репрезентувати інший різновид знання: гіперболізація лише одного різновиду знання неминуче призведе до небезпечних наслідків. Аналіз, зроблений М.Шелером, передбачає колізії кризи сучасної цивілізації та актуалізацію сучасних екологічних проблем.

Досягнення науково-технічного прогресу спровокували небезпечні сподівання на безмежну владу людини над природою. Зараціоналізована, розчленована дисциплінарністю та спеціалізацією наука виявилася безпорадною перед складністю глобальних проблем сучасності [3, 27]. Тому нагальною стала проблема пошуку нових шляхів розвитку цивілізації, пошуку ефективних форм “нової раціональності”. Виникли нові тенденції розвитку наукового знання, міркування про нове ставлення людини до природи.

М.Шелер закликає до зрівняння і взаємодоповнення всіх трьох різновидів знання – технічного, сутнісного і метафізичного. Він вважає, що для цього вже настає час: “Майбутня історія людської культури відбуватиметься під знаком цього зрівняння і цього взаємодоповнення, а не під знаком одностороннього нехтування одного роду знання іншим” [9, 47]. Історія розвитку західної цивілізації показала, що домінування лише одного різновиду знання завдає шкоди гармонії “загального культурного буття людини”, гармонії та єдності відношення “людина – природа”.

У зв'язку з цим К.-О. Апель розвиває ідею про потребу вільної комунікації представників різних форм вияву норм і цінностей, внаслідок якої реалізується домовленість про обов'язковий для усіх людей порядок. Вибір індивідами своєї діяльності обмежуватиметься лише тими правовими законами і моральними нормами, які вільно приймаються в результаті даної комунікації. Так, зокрема, Апель зауважує, що вперше в історії перед людьми постала потреба прийняття солідарної відповідальності за наслідки своїх дій у планетарному масштабі. Слід збагнути, що цій вимозі має відповідати інтерсуб'єктивна значущість норм або, принаймні, основних принципів етики відповідальності [1].

Названі філософські ідеї гармонійно вплітаються у сучасну постановку екологічної проблематики. Тим більше, що в цілісній системі наукового знання останнім часом дедалі значнішу роль відводять саме екологічному знанню. Екологічне знання являє собою історично сформовану сукупність знань про навколишнє середовище та особливості взаємодії людини з ним. Екологічні ідеї суттєво впливають на трансформацію загальних стандартів наукового пізнання. Сучасна наука досі ґрунтується на методологічних засадах редукціонізму, еволюціонізму та раціоналізму, створених ще в XVII ст. [3, 25], але сьогодні на методологічні підходи науки дедалі більше починають впливати гуманістичні засади, елементи екзистенційності, поширюються холистичні уявлення про універсум, в якому органічно поєднані життя людини, природа, космос, і в якому одне з найважливіших місць посідають поняття коєволюції та етики.

Сучасні дослідники надають екології інтегруючого статусу, тобто, згідно з їхньою думкою, екологічне знання є понятійно-концептуальним синтезом структур природничого і соціогуманітарного знання. “Синтез наук про природу з науками про суспільство, – зауважує М.М. Кисельов, – дає можливість принципово по-новому підійти до розуміння відношення “людина – природа”, яке посідає центральне місце в сучасному екологічному аналізі” (Б.Коммонер, М.Чешков, В.Розін, М.Реймерс, Е.Гірусов, П.Федосєєв) [2, 71].

Загальноприйнятою є думка про неможливість розгляду екологічних проблем лише в межах одного фундаментального напрямку сучасної науки. Тому екологія як інтегративна система знань дає змогу по-новому осмислити базові принципи співжиття людини і природи. Виходячи за межі біологічної науки, використовуючи поняттєві структури філософії, антропології, етики тощо, екологія суттєво розширює свою міждисциплінарність. Їй властиві інтегративні тенденції, принципи взаємодоповнень і цілісності, синтез різних форм людського знання: в розкритті питань взаємодії людини й природи вона ґрунтується на даних природничих, суспільних, технічних наук.

Справді, нового звучання набувають саме ті досягнення, які синтезують у собі елементи різних форм людської діяльності і знання. Передумовами такого синтезу знань є усвідомлення небезпеки настання глобальної екологічної й антропологічної катастрофи, пошук нових цінностей і етичних регуляторів діяльності, сучасні тенденції розвитку цивілізації.

У літературі вирізняють такі елементи екологічного знання, які залучають у методологію сучасної науки, здійснюючи в ній світоглядні зрушення:

– перехід від декартівської “людини мислячої” до “людини існуючої”; урахування того факту, що людина живе у світі, а не лише пізнає його;

– ставлення під сумнів пріоритету кількісних та експериментальних методів у науковому дослідженні і дослідження цілого за його фрагментами;

– перехід від дисциплінарного до проблемного способу порушення наукових проблем;

– подолання етичної і політичної нейтральності наукового пізнання і врахування гуманістичних цінностей; поширення моральних і ціннісних принципів не лише на людину, а й на природу; звернення до уяви, творчості та ціннісних орієнтацій;

– культивування відчуття своєї єдності з життям, поваги до нього та почуття відповідальності за свої дії;

– легітимне співіснування альтернативних теорій, рівноправності різних форм розуміння, серед яких розум – лише один із голосів поліфонії [5, 39–40].

Одночасно з розвитком ідей про формотворчість, міждисциплінарність, складноструктурованість екологічного знання набуває розвитку ідея становлення екології як однієї із світоглядних парадигм (А.Печчеї, Л.Мемфорд, О.Тоффлер, Ф.Гіренок, П.Дювінью, М.Танг) [2, 56]. Будь-яка нова парадигма людської діяльності вимагає істотних змін у тій системі світоглядних цінностей, яка визначає дану діяльність.

Екологія стає джерелом нового цілісного погляду на світ. Саме ідея про універсум, в якому органічно поєднані життя природи, людини та космосу (зокрема й на етичних засадах) має сприяти формуванню світогляду, завдяки якому може бути сформована гармонійна система взаємовідносин людини і природи, екологічно доцільна поведінка особистості. Світогляд завжди визначав поведінку людей. Тому сформоване екологічне знання на переглянутих світоглядних засадах має сприяти осмисленню екологічної кризи, взаємин людини й природного середовища в межах не лише науково-технічної діяльності людини, а й у духовній сфері.

“Екологія, – пишуть П.Дювінью і М.Танг, – є всеохоплюючою синтетичною наукою, межі якої безперервно розширюються і яка стає швидше світобаченням, ніж окремою конкретною наукою” [3, 151]. Не дивно, що екологічне знання зводять до статусу світогляду, оскільки воно, звертаючись водночас як до питань існування природного середовища, так і до внутрішнього світу людини, набуло світоглядно-інтерпретаційної форми та стає основою нового філософського осмислення світу, нового способу мислення. Такого роду знання має різні позанаукові характеристики, тобто є не лише знанням про закони природи, а й певним поєднанням цих знань із цінностями та світоглядними настановами. Тому посилення світоглядної функції екології дає право надавати їй статусу нового світогляду [2, 56]. У контексті “нового діалогу людини з природою”, має йтися про

формування такого світогляду, який мотивував би розвиток інтересу людського пізнання і діяльності згідно з принципами етики відповідальності, коеволюції існування у світі.

Водночас з цими ідеями констатуємо той факт, що екологічне знання вже набуло статусу глобального знання. Зокрема, О.М. Яницький зауважує, що “екологічне локальне знання втрачає свій місцево-обмежений характер, відбувається детериторіалізація його виробництва” [10]. Свідченням цього є створення Римського клубу, проведення міжнародних конференцій з питань навколишнього середовища (Стокгольм, Ріо-де-Жанейро, Йоханесбург), підписання Кіотського протоколу, Декларації розвитку нового тисячоліття тощо.

Гадаємо, що залучення ідей М.Шелера, Ю.Габермаса, К.-О. Апеля у сферу екології дає можливість надати екологічному знанню комплексну й більш довшершену форму. Зокрема, А.В. Миронов у вирішенні екологічної кризи важливу роль надає саме коеволюції соціально-гуманітарного знання і науки, поєднанню їх в “єдине поле продуктивного дискурсу” [6, 174]. Ця обставина стає аргументованою підставою для самовизначення екологічного знання в сучасному науковому дискурсі і в практичному вирішенні екологічних проблем. “Осмислення природи екологічної кризи поза процесами, які відбуваються в духовній сфері й усвідомлення джерела кризи в науково-технічній діяльності людини заводить у безвихідь і не дають можливості знайти адекватний спосіб подолання ситуації, що склалася” [6, 172].

Екологічне знання, як зауважує А.Матвійчук, формується через синтез елементів теоретичного пізнання, практичних узагальнень, побутової свідомості із залученням ірраціонально-чуттєвих засобів. Активне поєднання, взаємодоповнення раціонального ірраціональним і навпаки дає можливість значно підвищити продуктивність осягнення довкілля (світу природи) [5, 90]. Екологія презентує собою симбіоз ідей і цінностей, які визначають пріоритети нового діалогу людини з природою.

“Екологічна проблематика в наш час істотно впливає на всі сфери людської діяльності: виробництво й ідеологію, виховання й охорону здоров’я, економіку й енергетику, побут і міжнародні відносини, на формування буденної і теоретичної свідомості, основні світоглядні орієнтації людини, і, звичайно, на розвиток наукового пізнання, багато в чому визначаючи стиль його мислення” [2, 4].

Отже, у сферу екології втягується майже весь комплекс наукових знань, напрацьованих людством. Екологію вже починають вважати важливим чинником розвитку сучасного суспільства, який синтезує у собі принципи й досягнення інших наук з питань дії системи “людина – природа – суспільство”.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Апель К.-О.* Априорі спільноти комунікації та основи етики. До проблеми раціонального обґрунтування етики за доби науки // Сучасна зарубіжна філософія: Течії і напрямки. – К., 1996.
2. *Киселев Н.Н.* Мировоззрение и экология. – К., 1990.
3. *Кисельов М.М., Канак Ф.М.* Національне буття серед екологічних реалій. – К., 2000.
4. *Ларцев В.С.* Социокультурный генезис личности. – К., 2002.
5. *Матвійчук А.В.* Екологічне знання та стиль мислення сучасної науки. – Рівне, 2002.
6. *Миронов А.В.* Техноэтика как перспектива социально-гуманитарного знания // MONSTERA: (Философские проблемы социально-гуманитарного знания): Сб. науч. ст. Вып. 4. – М., 2004.
7. *Познание и интерес. Пересечение идей Хабермаса и Апеля* // История философии: Запад–Россия–Восток (книга четвёртая. Философия XX в.) – М., 1999.
8. *Степин В.С.* Глобализация, динамика культур и поиск новых ценностей // <http://spkurdyumov.narod.ru/GlobDinCul.htm>
9. *Шелер М.* Избранные произведения. – М., 1994.

10. *Яницкий О.Н.* Акторы и ресурсы социально-экологической модернизации // Социологические исследования. – 2007. – № 8.